

Brood willen we hebben!

GISELLE NATH

BROOD WILLEN WE HEBBEN!

**Honger, sociale politiek en protest
tijdens de Eerste Wereldoorlog in België**

Manteau

© 2013 Uitgeverij Manteau / WPG Uitgevers België nv, Mechelsesteenweg 203,
B-2018 Antwerpen en Giselle Nath

www.manteau.be
info@manteau.be

Vertegenwoordiging in Nederland
Singel 262
1016 AC Amsterdam
Postbus 3879
1001 AR Amsterdam

Omslagontwerp: Artattack
Foto omslag: Gemeentearchief Duffel
Vormgeving binnenwerk: Aksent
Foto achterplat: Archief van auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Bij het achterhalen van de auteursrechten van de illustraties is met grote zorgvuldigheid te werk gegaan. Als er niettemin onvolkomenheden zouden worden geconstateerd, dan zal de uitgeverij daarvan graag op de hoogte worden gesteld.

Ondanks alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed, kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

ISBN 978 90 223 2815 6
D/2013/0034/13
NUR 686

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	9
1 Oorlog en sociale politiek: een geïntegreerd verhaal	11
Burgers en de tol van totale oorlog	11
Sociale politiek als machtsuitoefening	17
Sociale politiek op een kruispunt tijdens de belle époque	23
De belofte van een beter leven	31
De hulpbehoevenden aan zet in oorlogstijd	38
Een stad en een dorp in oorlog: een Griekse tragedie	40
2 Proloog. Nood en noodhulp in het bezette land	45
Een modern land in quarantaine	45
Succesvol ondernemerschap: de stichters van het Comité National	48
De Société Générale en de Eerste Wereldoorlog	54
Drukbevraagde diplomaten	57
De Commission for Relief in Belgium. Voedsel over de internationale grenzen	61
Het Comité National: een organisatie die haar gelijke niet heeft	64
De vele conflicten rond het Comité National	74
Amerikanen en Belgen: technocraten tegenover notabelen	75
Het Comité National, de Duitsers en de activisten	84
Andere bestuursniveaus, andere elites	87
Ontevreden arbeiders	96
De middenstand, de werkgevers en de publieke opinie	103
Mannen en vrouwen	104
Een succes voor het volk?	108

3 Aartrijke. De oorlog in het boerendorp	115
Een boerendorp als alle andere?	116
Producenten en consumenten: een grote kloof	118
Geiten, cichorei en klompen	121
Waar politiek schijnbaar niet bestaat	128
Het katholieke verenigingsleven en het 'volksleven'	133
Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt	138
Economisch, sociaal en cultureel kapitaal	143
Brouwerij De Leeuw tijdens de oorlog	147
Feit en identiteitsvorming in het dagboek van Jules De Puydt	150
Een lokaal comité met een paar probleempjes	150
Een trage start (januari 1915–april 1915)	156
De woelige strijd om geloofwaardigheid (april 1915–1916)	156
De boeren roeren zich (1916)	163
De hongersnood slaat toe (najaar 1916–1917)	166
Een vrolijk kerstfeestje? (december 1916–januari 1917)	170
Een zuur einde (1918–1919)	174
Een andere evaluatie van de liefdadigheidspolitiek	178
Een creatieve dorpsbevolking	186
Duitsers, Veltenaars en Platsenaars	186
Diefstal en banditisme in Aartrijke	189
Bedelarij en prostitutie	196
Boeren overgeleverd aan de Duitsers?	199
Boeren overgeleverd aan elkaar	206
De culturele impact van schaarste	208
De brouwketels van de familie De Puydt	212
 4 Gent. De straatpolitiek van arbeidersvrouwen	 217
Een tikkende tijdbom	220
Plunderingen, politie en de merkwaardige evolutie van diefstal	220
Een verzuilde en gepolitiseerde hulpverlening	224
Gecensureerd maar weerspanning: de rol van de Gentse pers	228
De mars op de stad	232
Enkele hete junidagen	232
'Als de wijven er zich eens mee bemoeien...'	238

Vervrouwelijkte stad, vervrouwelijkt protest	239
Een sterk buurtverenigingsleven met een rood tintje	244
Na juni 1916. Taferelen uit een lijdende stad	250
 Epiloog. Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog	 259
 Noten	 267

VOORWOORD

History is not the story of strangers, it is the story of us had we been born a little earlier.
(Stephen Fry in *The Observer*, 9 juli 2006)

Dit is het verhaal van een land meegesleurd in de verwoestende draaikolk van een oorlog.¹ Het is een verhaal over burgers die moeten omgaan met militaire bezetting, wijdverspreide honger en armoede. Deze oorlog werd achteraf de Grote Oorlog genoemd, en hij sleepte ruwweg 1460 dagen aan. Om te begrijpen hoe het land door de oorlog op zijn kop werd gezet, kijk ik naar het dagelijks leven in een klein dorp en een stad, beide gelegen in dat stukje België dat de bezetter omdoopte tot Etappengebied. Dit gebied, dat volledig onder controle van het Duitse leger stond, had immers het meest te lijden onder de bezetting. Voor overleg en charmeoffensieven was in het Etappengebied weinig plaats; voor brute exploitatie des te meer.

Toch is dit geen lokale geschiedenis om de lokale geschiedenis. Er zijn nog andere redenen om aandacht te schenken aan een oorlog die nu zo'n honderd jaar achter ons ligt. Honger en armoede waren al voor 1914 een belangrijk element uit het verleden, en helaas zullen ook in de toekomst heel wat dorpen en steden wereldwijd ermee geconfronteerd worden. De gebeurtenissen in dit dorp en deze stad overstijgen misschien wel de geschiedenis.

Het is dan ook belangrijk om het verhaal zo correct mogelijk te reconstrueren. Historici proberen iets te vertellen over mensen die ze nooit meer kunnen ontmoeten en die hen ook niet meer kunnen tegenspreken. Dat is een precare bezigheid. Het vraagt heel wat uren werk, tussen oud papier in half verduisterde archiefzalen, maar het vraagt ook een bepaalde visie op de tijdgenoot, van wie we het verhaal per slot van rekening lenen. Is die tijdgenoot een passief slachtoffer, of iemand die het heft in eigen handen kon nemen? Als schrijver ben ik vertrokken vanuit die laatste uitgangspositie.

Honger, gebrek en bezetting zijn mensonterend. Ze vallen buiten de controle van het individu, de familie, de stad of het dorp die eronder lijden.

Een verhaal heeft echter altijd twee kanten. De Belgische burgers behielden, ondanks alles, een zekere manoeuvreerruimte. Niet iedereen had evenveel honger en niet iedereen bleef lijdzaam toekijken. Dit boek wil de miserabilistische klaagzang voorbijgaan, en een genuanceerd verhaal bieden waarin tragiek, komische anekdotes, herkenbare situaties én verrassende wendingen elkaar mogen afwisselen.

De Eerste Wereldoorlog is in het collectieve geheugen ondertussen overschaduwd door de Tweede Wereldoorlog, en die eerste bezetting raakte in de vergetelheid. Uit onze geschiedenislessen weten we misschien nog dat koning Albert I het Belgische leger vervoegde en dat een obscure sluiswachter genaamd Karel Cogge de IJzervlakte liet overstromen. Maar hoe zag de oorlog eruit in de dorpsstraat en de huiskamer? In dit boek probeer ik een nieuw antwoord op die vraag te formuleren.

Dit is een verhaal van actie en protest. Ik wens u veel plezier bij het lezen ervan.

Giselle Nath

OORLOG EN SOCIALE POLITIEK: EEN GEÏNTEGREERD VERHAAL

Burgers en de tol van totale oorlog

De zomer van 1914 beloofde mooi en onbewogen te worden in België. Spanningen en militaire allianties beslisten daar anders over. Een schietpartij in een arme en landelijke uithoek van Europa sleepte al snel de meeste industriële grootmachten mee. Serviërs verzetten zich tegen Oostenrijk-Hongarije, het Russische Rijk steunde de Serviërs, het Duitse Rijk rolde samen met Oostenrijk-Hongarije de spierballen. Maar Frankrijk steunde het Russische Rijk en een nieuw conflict met de Duitse ervijand leek onafwendbaar.² Ten slotte koos Groot-Brittannië de kant van Frankrijk. De rollen waren daarmee toegewezen: centrale mogendheden stonden tegenover de geallieerde grootmachten in wat later de Grote Oorlog zou heten. Deze partijen bekampten elkaar van Rusland tot op het Afrikaanse continent, van Sint-Petersburg tot Togo.

Door een speling van het lot raakte ook het neutrale België betrokken. Op de avond van 2 augustus 1914 ontving de Belgische regering een ultimatum. Het Duitse leger vroeg de vrije doortocht over Belgisch grondgebied. Na een nacht van nagelbijten maakte de regering de officiële weigering van dat verzoek over aan de Duitse diplomatie.³ Op 4 augustus trok het Duitse leger België binnen. De Belgen konden toen nog niet vermoeden hoe zwaar de militaire logica de komende vier jaar op het dagelijks leven zou gaan wegen. Vrij rondreizen werd verboden, kranten gecensureerd en Duitse represailles tijdens de invasie eisten het leven van 5500 Belgische burgers. Ze werden geëxecuteerd, in brand gestoken of neergekogeld op straat voor het oog van hun families.⁴ Er was echter ook een enorme sociaal-economische impact, die nog veel meer mensen trof. In 14-18 werden burgers en economische infrastructuur voor het eerst het doelwit van geïndustrialiseerde oorlogvoering. Dit was het tijdperk van de 'totale' oorlog: een oorlog die niemand meer ontzag.

Groot-Brittannië besloot de tegenstanders niet alleen militair te bestrijden, maar ook door een handelsembargo. Als maritieme grootmacht kon het

land gemakkelijk de overzeese handel naar het Duitse Rijk tegenhouden. Dit handelsverbod miste zijn uitwerking niet. Het Duitse Rijk, op dat moment een industriële reus in volle opmars, werd langzaam gewurgd. Aan alles was gebrek en op aandringen van de overheid werden allerlei *Ersatzprodukte* ontwikkeld. Sommige al met meer succes dan andere. Wortelconfituur en brood van aardappelmeel vielen niet in de smaak. In de winter van 1917 kon het merendeel van de Duitse bevolking zich bovendien niets anders meer veroorloven dan bittere rapen.⁵ De strijd werd ook uitgevochten op de financiële markten. In de Verenigde Staten, die tot 1917 neutraal bleven, verhinderde de pro-Engelse bank J.P. Morgan de centrale mogendheden grote leningen aan te gaan.⁶ Zij hadden goed begrepen dat oorlog kapitalen kost.

Helaas behoorde het bezette België nu tot de Duitse invloedssfeer, waardoor ook België leed onder de boycot. Het bezette land was afgesneden van de invoer die haar industrie draaiende hield en haar burgers voorzag van een volle maag. Fabrieken sloten de deuren en de voedselprijzen gingen door het dak. Al enkele weken na de inval waren er hier en daar kleine relletjes bij winkels en op markten. En dat was nog maar een voorproefje van wat de Belgen te wachten stond.

Was er een hongersnood in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog? Het antwoord op die vraag is sterk afhankelijk van de definitie van hongersnood. Tegenwoordig kan het label 'hongersnood' niet gebruikt worden tenzij kwantitatieve data over sterftes, geboortes, kindergewicht en gebreksziekten dat woordgebruik wettigen.⁷ Het ligt niet voor de hand om zulke gegevens te vinden over het verleden, zeker in tijden van oorlog. Tijdgenoten beschikten niet altijd over voldoende informatie en de geneeskunde stond niet op hetzelfde peil als vandaag. Als er al historische data beschikbaar zijn, doorstaan ze niet altijd de vuurproef. Zo beweerden Belgische experts in 1917 dat de aardappeloogst 400 gram per dag en per persoon opbracht, terwijl uit historisch onderzoek bleek dat het slechts om 190 gram kon gaan.⁸ Zoiets hoeft ons niet te verwonderen, want de definitie van hongersnood is politiek erg beladen. Wie overgeleverd is aan hongersnood, heeft meer argumenten om te protesteren dan wie in een 'lastige' situatie zit. Wie kijkt naar hongersnood en niet ingrijpt, is bij wijze van spreken schuldiger dan wie kijkt naar een situatie van voedselschaarste.

Toch komt uit het bestaande onderzoek over prijzen, calorieopname en rantsoenering in België tijdens de Eerste Wereldoorlog een duidelijke consen-

sus naar voor. Als hongersnood bestaat uit jarenlange ondervoeding, dan was er hongersnood tijdens de Eerste Wereldoorlog. Als meer dan vijf tot tien procent van de bevolking moet overleven op minder dan wat gezond voor hen is, omdat voedsel niet aanwezig of te duur is, dan was er in bezet België absoluut hongersnood.⁹ Artsen uit die tijd melden dat slechts 35% van de bevolking niet getroffen was.¹⁰ In de steden – België was altijd al een koploper in de verstedelijking – kon 90% van de bevolking nergens anders voedsel halen dan bij liefdadige instellingen. Op het platteland zou de nood minder groot zijn, maar dit boek zal daar enige kanttekeningen bij plaatsen.¹¹ Als hongersnood leidt tot een significante stijging van infectieziekten en significant gewichtsverlies voor het merendeel van de bevolking, dan blijkt opnieuw dat het bezette land zwaar getroffen werd door hongersnood. Heel wat Belgen stierven voor hun tijd aan tuberculose terwijl rachitis, bloedarmoede en allerlei andere onaangename ziekten in opmars waren.

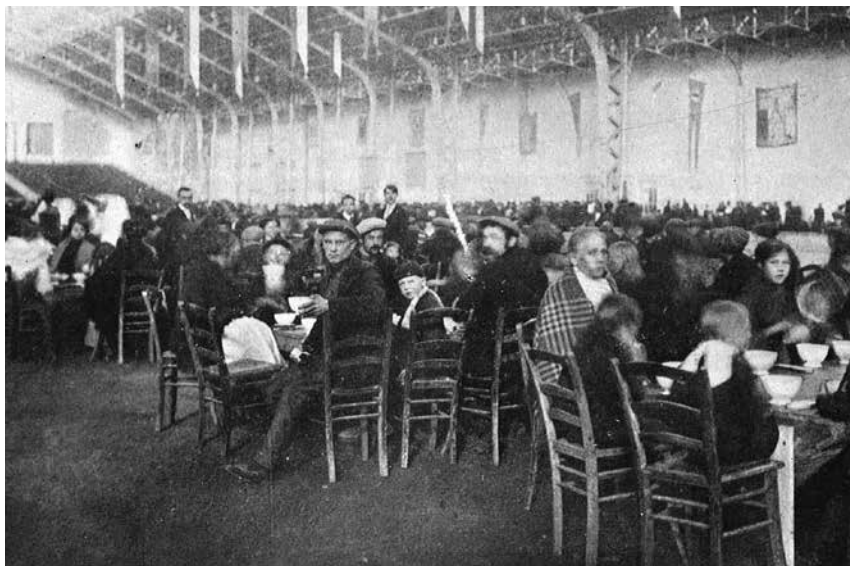

Foto 1. Vluchtelingen krijgen tijdens de Duitse invasie noodopvang in het feestpaleis in Gent. Uit Croix verte de Belgique, 1914-1919.

Terwijl België in het jaar 1913 alleen al een indrukwekkend cijfer van 4 miljoen ton voedselwaren importeerde, bereikte de import van de vier oorlogsjaren samen nog niet eens dit getal.¹² Jaar na jaar werd het modale dieet eenzijdiger

en afschrikwekkender. Het brood bevatte nauwelijks nog tarwe en bestond uit aardappelmeel, spelt en veevoeder; men zou dus eigenlijk van aardappelmeelhompen moeten spreken, eerder dan van brood. Behalve uit deze aardappelmeelhompen bestond het hoofdingrediënt van de maaltijd uit kleine, glazige en zwarte... aardappelen. Voorts: soep, verdunde en soms zelfs verontreinigde melk, misschien een paar keer per week een klein stukje vlees uit blik. Een cynicus die dat vergelijkt met de erg veeleisende gezondheids- en dieetvoorschriften in hedendaagse damesbladen en de niet-aflatende stroom van kookprogramma's op televisie, zou kunnen besluiten dat het hier niet alleen om hongersnood, maar zelfs om psychologische marteling gaat.

Waarom dan toch enige reserve bij het gebruik van het woord hongersnood? Vooral omdat de vergelijking met andere hongersnoden gemaakt kan (en misschien wel moet) worden. Er zijn altijd historici die bereid zijn te spreken over het bezette land in 14-18 als 'een groot concentratiekamp', maar zulke sensationele vergelijkingen vertroebelen meer dan ze verduidelijken.¹³ Het klassieke historisch onderzoek over hongersnoden is gericht op de grote en extreem dodelijke voedselcrisissen uit de menselijke geschiedenis, met name Ierland in het midden van de negentiende eeuw, Brits-India aan het einde van de negentiende eeuw, China ten tijde van de Grote Sprong Voorwaarts en het Russische platteland onder Stalins collectivisatieplannen (1930 en verder). Tussen deze situaties en België in 1914 is er wel degelijk een kwalitatief verschil; het verschil tussen een gitzwarte tragedie en een bloedrode catastrofe.

In België vielen de doden niet bij bosjes en verdwenen er geen dorpen van de kaart (mensen mochten van de Duitsers overigens toch nergens naartoe). In tegenstelling tot bijvoorbeeld Ierland werden er in de velden geen lijken met groene monden gevonden, een teken dat de ongelukkigen zich tijdens hun laatste uren hadden proberen te voeden met gras. Evenmin vinden we verhalen over kannibalisme, laat staan dat het uithongeren van de Belgen een doelbewuste en racistisch geïnspireerde strategie was, zoals de concentratiekamp-metafoor lijkt te suggereren. Om het beeld correct en historisch verantwoord te houden, willen we er ten slotte op wijzen dat Weense arbeiders in 1915 nog minder kilocalorieën ter beschikking hadden dan de Brusselse werklozen en dat er in de Weense vuilnisbelten naar voedsel werd gezocht. Het is niet omdat Oostenrijk-Hongarije in het 'vijandelijke kamp' zat dat deze honger niets betekende. Aan de andere kant: tegen 1917 zaten ook de Brusselse werklozen aan

het absolute dieptepunt van 1387 kilocalorieën per dag, net als hun Weense lotgenoten.¹⁴ Voor Peter Scholliers, die jarenlang kwantitatief onderzoek deed naar consumptie in België, was 14-18 het kleine broertje van de fameuze hongercrisissen uit 1848.¹⁵

Misschien is het label hongersnood uiteindelijk wel minder belangrijk dan de vraag hoe een samenleving zulke verschrikkingen kon verdragen. Hoe destabiliserend was de honger voor België? Waarom kwam een land dat eigenlijk de levensomstandigheden van het Duitse Rijk, Rusland en Oostenrijk-Hongarije had meegemaakt, politiek gezien even stabiel uit de oorlog als Groot-Brittannië, waar de arbeiders tijdens de oorlog hun eerste stappen naar echte welvaart hadden gezet?¹⁶ Wat maakt dat honger in sommige omstandigheden aanleiding geeft tot revoluties, en in andere omstandigheden juist verweven wordt met nationale eenheid en verbeterde volharding? Op die vragen wil dit boek een antwoord bieden. En dat antwoord moet voor een groot stuk gezocht worden bij de instellingen en structuren waarmee men de wijdverspreide honger trachtte te bekampen.

Het bezette land was in 1914 in zekere zin stuurloos. De Belgische regering vluchtte naar Frankrijk, om de oorlog in ballingschap voort te zetten. De Duitsers waren in het bezette land weliswaar heer en meester, maar ze bekommerden zich weinig om de noodlijdende Belgen. De enigen die dat nog konden doen, waren lokale stadsbesturen en private weldoeners. Zij gebruikten het eeuwenoude recept van de aalmoes om iets voor de hongerigen te doen. Aanvankelijk dreigde dan ook de totale versnippering, maar na enkele maanden verrees in het gedesoriënteerde en murw geslagen land een organisatie met de naam Comité National de Secours et d'Alimentation (in de Nederlandse benaming, het Nationaal Hulp- en Voedingskomiteit). Dat moment bleek achteraf gezien van levensbelang.

De organisatie ontstond in het milieu van Brusselse bankiers en industrielen, maar trok al gauw andere groepen aan boord en had in de praktijk geen puur privaat karakter meer. Gaandeweg werd ze een soort nood- en schaduwregering in het bezette land. Het hoe en waarom van deze organisatie zal verderop aan bod komen. Het Comité National was niet de enige organisatie die betrokken was bij de humanitaire hulpverlening tijdens de Eerste Wereldoorlog. Evenmin kon ze de bevolking, die een paar zeer zware jaren tegemoet ging, een mirakeloplossing bieden. Maar de organisatie en haar beleid ver-

dienen meer aandacht dan ze in de recente geschiedschrijving gekregen hebben. Meer dan vier jaar lang zorgde het Comité National voor rantsoenen. Het zette het eerste nationale systeem van uitkeringen op poten. Bovendien was het Comité een overlegorgaan voor de nationale elites en functioneerde het als symbool van nationale eenheid.¹⁷ De problemen waarmee de organisatie geconfronteerd werd, waren ongezien, maar tegelijk kwam het Comité National voor de dag met oplossingen die van groot politiek belang bleken.¹⁸ Dit alles in een wankel evenwicht, in chronische geldnood en onder voortdurende tegenstand.

De traditionele geschiedschrijving schonk heel wat aandacht aan het internationale spanningsveld waarbinnen de hulpverleners hun bloemzakken naar het bezette land moesten krijgen. Hoe bevoorraden ze een heel land met voedsel aangekocht in het buitenland, terwijl de bezetter alles kon opeisen en de Britten het koste wat het kost de blokkade wensten te handhaven?¹⁹ We hoeven de hagiografische toon uit de oudere literatuur niet over te nemen om te erkennen dat dit inderdaad een huzarenstukje van diplomatie was.²⁰ Verderop zal dit indrukwekkende verhaal ook meer uitgebreid uit de doeken worden gedaan. Tot nu toe hebben echter weinigen aandacht geschonken aan het Belgische spanningsveld. Het bezette land stond niet altijd als één man achter het veelgeplaagde Comité National. Er was genoeg ruzie en conflict om enkele lijvige boeken te schrijven. En de eeuwige, combattieve protestkreet ‘brood willen we hebben’ was ook in bezet België niet van de lucht.²¹

Nochtans had het onder de voet gelopen dwerglandje België alle redenen om de gelederen te sluiten tegenover de bezetter. De Duitse invasie bracht een golf van patriottisme, verontwaardiging en dure eden met zich mee; ‘dat geen enkele burger zal rusten tot het Vaderland (met hoofdletter) weer bevrijd is van de Teutoonse hordes’, enzovoort. Het had ook een keerzijde. De sociale controle verscherpte, met allerlei conflicten als gevolg. In het dagelijks leven stond het voortdurend disciplineren van mogelijke overlopers even centraal als meer onschuldige activiteiten zoals koken en rantsoenen verdelen. Enkele scènes uit het bezettingsleven verduidelijken veel. De uitbater van een chique Brusselse brasserie die op de nationale feestdag niet sloot, werd net zolang gekoeloned door de massa tot hij het wel deed. In de tram leerden kleine meisjes hun hoofd parmantig weg te draaien als er Duitsers binnenkwamen om de paspoorten te controleren. En tijdens regimentsswissels in Denderleeuw te-

kenden omwonenden kruisen op de deuren van de ‘Duitse slonzen’, vrouwen die werden verdacht van een te losse omgang met soldaten.²²

Hoeft het ons dan te verwonderen dat ook de humanitaire hulp af te rekenen kreeg met diezelfde spanningen? Het Comité National was een project van de gegoede burgerij. Diegenen die erbij moesten aankloppen waren arbeiders; het merendeel onder hen was nu werkloos en chronisch ondervoed. Uiteindelijk maakt de organisatie deel uit van een groter geheel: de geschiedenis van de sociale politiek in België. Om de oorlogsavonturen van het Comité National te begrijpen, moeten we kijken naar de sociale verhoudingen uit de negentiende eeuw. Zo wordt duidelijk dat de keuzes van 14-18 bepalend waren voor het type samenleving dat België zou worden in de twintigste eeuw.

Sociale politiek als machtsuitoefening

Dat de levensomstandigheden voor de grote massa dramatisch waren tijdens de Eerste Wereldoorlog, betekent niet dat het daarvoor allemaal rozengeur en maneschijn was. Het dagelijks leven aan het einde van de negentiende eeuw oogt grimmig. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het moderne, industriële België nog steeds een lagelonenland, waar boeren en arbeiders volgens Sophie De Schaepdrijver ‘tot de ellendigsten van West-Europa’ behoorden.²³ Historisch gezien werd er nooit langer en voor lagere lonen gewerkt dan tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw. De leef- en werk-omstandigheden waren bovendien zo slecht dat Belgische mannen omstreeks de eeuwwisseling maar een gemiddelde levensduur hadden van 45 jaar. Dat was al een stuk beter dan de 39 jaar waarop men in 1843 mocht rekenen, maar toch. Een volop industrialiserende maatschappij is niet altijd vriendelijk voor de lichamen van het werkvolk.²⁴

De gevolgen voor het modale huisgezin waren ernaar. Werkende mensen waren slecht behuisd: donkere eenkamerwoningen waren niet uitzonderlijk.²⁵ Sommige pendelende huisvaders waren tot veertien uur per dag afwezig. Vrouwen verdienden uiteraard minder dan een man voor hetzelfde werk, maar gezinnen konden meestal niet zonder het loon van moeder of kinderen.²⁶ Veel jongeren gingen ten slotte niet meer naar school na hun plechtige communie. Van alle West-Europese landen had België het hoogste aantal analfabete soldaten, en was het – samen met Rusland – een van de laatsten om kinderarbeid ook in de praktijk onmogelijk te maken.²⁷

De mogelijkheid van de armen en van diegenen die maar net rondkwamen om de situatie via politieke inspraak te veranderen, was beperkt. Sinds 1893 was het algemeen meervoudig stemrecht van kracht. In dat stelsel hadden alle mannen stemplicht, maar de rijksten onder hen hadden drie tot – bij de gemeenteraadsverkiezingen – zelfs vier stemmen. Door deze onevenwichtige vertegenwoordiging werd verandering afgeblokt. Hoeft het te verwonderen dat sommige dorpen al dertig jaar lang door dezelfde man bestuurd werden, en vervolgens door zijn zoon?

Om met deze sociale wantoestanden om te gaan, werden van bovenaf weliswaar bepaalde oplossingen voorgesteld. Sociale politiek – of het zoeken van politieke antwoorden voor sociale problemen – is een vlag die in de loop der tijden heel wat ladingen dekte. Wat als sociale wantoestand wordt beschouwd, verandert immers in de loop van de tijd. Politieke opvattingen over wat haalbaar, wenselijk of rechtvaardig is, veranderen eveneens. Het vakjargon alleen al bewijst dat. Vandaag spreken we over sociale zekerheid, gelijke kansen of maatschappelijke integratie. Toen ging het over liefdadigheid, filantropie en de ‘sociale kwestie’. Wat betekenden deze woorden voor de tijdgenoot? En als sociale politiek toch zo veranderlijk is, waarover hebben we het dan eigenlijk?

Volgens de historici Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk Van Damme is er toch één constante in de sociale politiek, namelijk de ongelijke ontmoeting tussen hulpverlener en hulpbehoevende. Sociale politiek is een poging van sterke sociale groepen om in te grijpen in het dagelijks leven van zwakkere groepen. Hoezeer de inhoud van het beleid ook evolueert, sociale politiek blijft in essentie een vorm van machtsuitoefening. Dat lijkt een extreem standpunt, maar vanuit een macroperspectief en gezien op lange termijn zitten Lis, Soly en Van Damme er niet ver naast.²⁸

De sociale politiek in ons land kreeg vorm in verschillende fases. De eerste belangrijke fase was de overgang van een maatschappij van hoofdzakelijk boeren en ambachtslui, naar een maatschappij met fabrieken en loonarbeiders. Het probleem was namelijk dat niemand graag in de donkere en ongezonde fabrieken kwam werken. Loonarbeid was zeker niet de overheersende manier om je brood te verdienen. Er waren nog tal van andere overlevingsstrategieën zoals rondtrekken en bedelen, leven van de eigen of de collectieve grond, minder op de markt kopen, stelen of steunen op anderen om een periode van ar-

moede te overbruggen.²⁹ Het arbeidstempo lag bovendien niet zo hoog, onder andere door de vele kerkelijke feestdagen en kermissen.

Het industriële kapitalisme floreerde naarmate alternatieve overlevingsstrategieën verdwenen. Aan het begin van de lange negentiende eeuw was het niet ongewoon dat sommige bossen, weiden en beken in collectief bezit waren en dus door iedereen in de gemeenschap gebruikt mochten worden. Door dit zogenaamde gemene gebruiksrecht konden ook minder kapitaalkrachtigen hout sprokkelen, vee houden en vis vangen.³⁰ Maar geleidelijk aan werden de gedeelde gronden geprivatiseerd en verdween de overlevingslandbouw. Kleine boeren konden niet mee in de concurrentiestrijd en zonder gemene gebruiksrechten moesten ze andere bronnen van inkomsten zoeken. Lokale wetten ter ondersteuning van de armen werden afgeschaft, zodat men wel moest gaan werken in de fabriek. Ten slotte werden horloges belangrijker dan kerkklokken en werd een rationeel gebruik van tijd gepromoot als een religieuze deugd. Dat waren allemaal vormen van sociale politiek die de loonafhankelijkheid stimuleerden en begeleidden. Loonafhankelijken – het zogenaamde proletariaat – kunnen maar leven door hun arbeid te verkopen aan de hoogstbiedende. Hoe talrijker ze zijn, hoe lager de lonen gaan en hoe meer voordeel kapitaalbezitters hebben.

Een sprekend voorbeeld van deze sociale politiek zijn de door Napoleon veralgemeende *dépôts de mendicité*: gestichten waar bedelaars, prostituees of andere werkonwilligen werden opgesloten. Het waren tegelijk ook werkhuizen, waar ondernemers hun producten lieten vervaardigen tegen de laagste lonen. Een ander voorbeeld is de opvang van wezen en arme kinderen. In de achttiende eeuw steeg de bezorgdheid om zogenaamd gevaarlijke jongerenbendes. De overheid vaardigde decreten uit om de ‘opvoeding’ van deze jongeren in goede banen te leiden. Ook daarvoor werden speciale gestichten opgericht. Toch werden de jongeren er niet opgeleid tot gekwalificeerde vaklui, maar ingezet als quasi dwangarbeiders. Hun geletterdheid daalde zelfs, ondanks de opvoedingsretoriek van de overheid.³¹

In de tweede fase was de industrialisering in volle gang. Dit bracht lange werkdagen, zeer lage lonen en onderbetaalde vrouwen- en kinderarbeid mee, maar ook dividenden van 20 tot zelfs 40% voor de investeerders.³² Beide fenomenen waren natuurlijk gelinkt. De winsten konden maar zo hoog zijn omdat de arbeiders onderbetaald en compleet uitgebuit werden. Ook die

fase uitte zich in een nieuwe, specifieke vorm van sociale politiek: de 'laissez faire'-mentaliteit. Gewapend met een onwrikbaar vooruitgangsoptimisme meende de burgerij dat elk individu zichzelf wel kon verbeteren. Rijken zagen zichzelf als een door God bevoorrechte klasse, terwijl armen schijnbaar te inferieur waren om een beter lot af te dwingen. Het darwinistische denkkader ('het recht van de sterkste') werd ten top gedreven.³³

Een eerste element van de toenmalige sociale politiek was het zoeken van moralistische oplossingen voor sociaal-economische problemen. Als de arbeiders te dom en te gedegenereerd waren om een goede levensstijl aan te nemen, dan moesten ze daartoe gedwongen worden.³⁴ Eenmaal per jaar werd bijvoorbeeld een aalmoes gegeven aan de kerkgangers. Elk sociaal initiatief werd vergezeld van godsdienstonderwijs. Tekenend is het verhaal van Pauline Gonthyne, de echtgenote van fabrikant Joseph De Hemptinne, die een ongeschikte muurafbeelding zag in een van de arbeidershuisjes en onmiddellijk repliceerde: 'Mon amie, n'aimez-vous pas mieux avoir là une image du Sacré-Coeur?'³⁵

Het tweede element was segregatie of gescheiden levensstijlen. Sommige rijken gingen weliswaar af en toe op huisbezoek bij 'hun' arbeiders. Maar dat bevestigde alleen maar het grote verschil tussen hun chique woonwijken en de overbevolkte beluiken voor de arbeiders. De brede lanen die arbeiderswijken van de residentiële stadsgedeelten scheidden, hadden een welbepaald doel. Het derde en laatste element ten slotte, ondermijnende alle positieve resultaten die de sociale politiek eventueel nog kon hebben. Dit derde element was het wettelijke favoritisme ten voordele van de werkgever. In de werkrechtshraden (een soort rechtbank en overlegorgaan voor arbeidsdisputen) had de werkgever-voorzitter de doorslaggevende stem. Bij loonbetwistingen hoefde hij geen bewijzen voor te leggen, de arbeider wel. Tot 1866 waren vakbonden en stakingen illegaal, maar toen de wet werd gewijzigd, bleef ook daarna de inperking van de vrijheid op arbeid illegaal, dus arbeidersprotest bleef uiteindelijk toch strafbaar.³⁶

De topelites binnen de katholieke en liberale partij konden zich, net als de expanderende middenklasse, op een relatief comfortabele manier vinden in een status quo. De katholieke politicus Charles Woeste orakelde in het parlement zelfs dat er armen moesten zijn, want hoe kon de burgerij anders haar